

О БОРАВКУ СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА У ШВАЈЦАРСКОЈ ЗА ВРЕМЕ ШКОЛОВАЊА

У јануару 1976. године проучавао сам савремено библиотекарство и књижарство у Швајцарској. Том приликом покушао сам да прикупим податке о боравку Светозара Марковића за време школовања у тој земљи. Ради тога сам посетио у Цириху Политехничку школу у којој је он учио. Тамо су ми, у секретаријату, рекли да се не чувају документи оних ђака који нису завршили школовање, тј. дипломирали. Алвин Е. Јегли (Alvin E. Jaeggli), који води одељење историјске документације у библиотеци Политехничке школе, зналачки и свесрдно омогућио ми је да добијем податке који се тамо чувају: о Политехничкој школи, њеним школским програмима и Марковићевим професорима.

За време боравка у Цириху сазнао сам да је прошле године одржао предавање, у коме је говорио и о Светозару Марковићу, др Вернер Г. Цимерман (dr Werner G. Zimmermann), који ради у Државном архиву у том граду, и да је о томе објављен чланак у неком ширишком листу. Посетио сам га 20. јануара са два тамошња Србина, од којих је један присуствовао његовом предавању и који ми је на све то указао. Том приликом замолио сам Цимермана да ми дозволи да ксерокопирам његов чланак и документе којима се користио из Државног архива у коме ради. Он је рекао да се Државни архив пресељава у другу зграду и да ће ми све што сам тражио припремити и послати у Београд најдаље до 15. фебруара. То обећање поновио ми је неколико пута, и зато нисам тада добио ни ксерокопију његовог чланка. Пошто ми није до обећаног рока ништа послао, писао сам му 19. фебруара. И тада сам га поново замолио да ми обећане податке пошаље „у што краћем року“, али ми није одговорио на то писмо све до предаје овога рукописа за штампу, 7. јуна. Из кратког разговора са Цимерманом закључио сам да је ту реч о подацима које је имала циришка полиција, из којих се види на првом месту где је становао Марковић.¹

У Лозани сам покушао да утврдим где је Марковић становао, и да ли је с ким био у вези. Био сам у архиву где се чува документација о пријавама и одјавама боравка у томе граду. Том приликом је утврђено да се он није пријављивао за време боравка, а тадашња штампа није га споменула. И у Женеви о њему нисам ништа нашао.

Оно што сам прикупио о Светозару Марковићу дајем овде у прилогу, са напоменом да и даље настојим на добијању података који се

¹ Из сачуване Марковићеве преписке зна се да је становао 27. априла 1869. у Rosenstrasse, No 335, II St. Hottingen (Архив Србије, МПс, 1870, V, 1122), а 3. фебруара 1870. у Prediger Hof, No 22 (Светозар Марковић, *Сабрани списи*, Београд, 1960, I, 210).

о њему и другим српским ђацима чувају у Државном архиву у Цириху, јер претпостављам да ће се о њима и њиховом политичком раду нешто више сазнати, иако је о томе писано.²

Политехничка школа у Цириху

Универзитет у Цириху основан је 1833, а Државни савет је 4. фебруара 1854. донео одлуку о оснивању Политехничке школе, која је почела са радом 16. октобра 1855. Она је убрзо стекла светски глас, и зато је из године у годину повећаван број оних који су је похађали: 1855/56. имала је 71 ученика и 160 слушалаца; 1865/66. било је 548 ученика и 221 слушалац, а 1875/76. ученика 725 и 289 слушалаца.³ Школске године 1867/68. студирало је на тој школи 589 ученика, од којих су били 192 Немци, 59 Французи и 338 странци, тј. они који нису живели у Швајцарској.⁴

Марковићево школовање у Политехничкој школи у Цириху

Марковић је боравио у Цириху ради школовања од априла 1869, а вратио се у Србију јула 1870. године.⁵ Он је из Цириха 3. октобра 1869. обавестио Министарство просвете и црквених дела да је у прошлом семестру „био слушалац у другом инжинирском курсу на Циришкој политехници“. Тада му је била намера да изучи „неке предмете“ које није учио у петроградској школи, да би могоао те године „ступити у трећи курс као редован ђак“. Професорски савет, како је тада Марковић писао, расправљао је 3. октобра да ли да га прими у трећи курс „без испита или са неким испитима“, па је истог дана донео одлуку да га прими без испита.⁶

У Програму Политехничке школе у Цириху за 1869/70. школску годину, објављеном 1869. године, нема Марковића међу ученицима за протеклу годину. Од Срба помиње се на Грађевинском одсеку Константин Јовановић из Београда, ђак II године, на Инжењерском одсеку Никола Пашић, ђак I године, Александар Кнежевић из Шапца и Петар

² [Замфир Рали], *Из моих воспоминаний о М. А. Бакунин*, Исторический сборник, Спб., 1909, 278—252 (чланак открио Радослав Перовић, чији се микрофилм налази у Унив. библиотеци у Београду); Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд, 1910, 22—33; Витомир Р. Вулетић, *Руски револуционарни демократи*, Нови Сад, 1964, 42—49; *Споменица Николе П. Пашића 1845—1925*, Београд, 1926, 14—15; Божидар Ковачевић, *Студенти у Цириху око године 1870*. Први српски социјалисти, Књижевност (Београд), 22, 1956, 80—84; Васо Милинчевић, *Светозар Марковић на студијама у Петрограду и Цириху*, Књижевне новине (Београд), 1. X 1975; Витомир Р. Вулетић, *Светозар Марковић, Замак културе (Врњачка Бања)*, 1975, 679—709 (овде најопширније и са провереном документацијом).

³ *Dictionnaire historique et biographique de la Suisse*, Neuchâtel, 1924, II, 740—741; *Festschrift zum 75 jährigen Bestehen der Eidgenössischen Technischen Hochschule in Zürich*, 1930; *La Suisse de la formation des Alpes à la quête du futur*, Lausanne, 1975, 634, 574, 582, 588.

⁴ *Gazette de Lausanne et Journal Suisse (Lausanne)*, 4. V 1969.

⁵ Вулетић, *Светозар Марковић и руски револуционарни демократи*, 49.

⁶ Архив Србије, МПс, 1870, V, 1122.

Велимировић из Сикоља, ђаци II године, и на III години био је Павле Милков из Вршца, са ознаком да је то место у Србији.⁷ Међутим, у Програму другог полугођа за 1870/71. школску годину, где су уписани ученици 1869/70. школске године, поред имена споменутих наших ђака,⁸ налази се у III години Инжењерског одсека и име Светозара Марковића из Јагодине [„*Markowitz, Svetozar, von Sagodina(!) (Serbien)“], испред чијег је имена звездица,⁹ која означава да је напустио школовање те школске године, односно да није дипломирао на Политехничкој школи.¹⁰

Према тврђењу Јована Скерлића, Марковић је у летњем семестру 1869. године слушао предавања која су му држали професори: Кулман графичку статистику, др Цојнер практичну хидраулику, др Кунт техничку физику и др Шварц метод најмањих квадрата, а у летњем семестру 1870. године да је слушао органску хемију и радио вежбе из хемије код Вислиценуса.¹¹

Међу првим професорима Светозара Марковића био је др Karl Culman (1821—1881). Он је био истакнути и добро познати статичар, и научник. Радио је од 1841. године као инжењер на унапређењу железница и подизању мостова. Године 1849. био је позван на рад у Северну Америку, а 1855. године за професора Политехничке школе у Цириху. Дуго је био управник Инжењерског одсека, а од 1872. до 1875. и директор те школе. Написао је више научних радова из своје струке.¹² Dr Gustav Anton Zeuner (1828—1907) је у Цириху од 1863. године, а био је директор Политехничке школе од 1865. до 1867. године; Herman Amand Schwarz (1843—1921), математичар, дошао је 1860. године у Цирих, а Johannes Wislicenus (1835—1902), хемичар, био је и директор Политехничке школе 1871. и 1872. године,¹³ док је др Kundt школске 1869/70. године отишао за професора физике на Универзитет у Вирцбургу.¹⁴

Сачувана је једна књига која је припадала Светозару Марковићу, коју је он морао набавити док је био на школовању у Швајцарској.¹⁵

⁷ *Programm der Eidgen. Polytechnischen Schule für das Schuljahr 1869/70 beziehungsweise das erste Halbjahr (von 11. October bis 26. März 1870)*, Zürich, 1869, 12—13.

⁸ Исто, 1870/71 (од 17. X 1870. до 25. III 1871, а објављено 1870), 12—13.

⁹ Исто, 14.

¹⁰ Исто, 12 („*Benannte ausgetreten während des Schuljahres“, што значи да је иступио за време школске године).

¹¹ Скерлић, Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје, 24.

¹² *Festschrift zur Feier des 25 jährigen Bestehens der Gesellschaft ehemaliger Studierender der Eidgenössischen Polytechnischen Schule in Zürich*, Zürich, 1894, 12; *Dictionnaire historique et biographique de la Suisse*, II, 617; *Eidgenössische Technische Hochschule 1855—1955*, Zürich, 1955, 228; *Grand Larousse encyclopédique en dix volumes*, Paris, 1960, VI, 707; Fritz Stüssi, *Zum 150. Geburtstag von Karl Culman*, Schweizerische Bauzeitung, 89. Jahrgang, Heft 27, 8. Juli 1971, 694—696; *La Suisse de la formation des Alpes à la quête du futur*, 588.

¹³ *Festschrift zur Feier des 25 jährigen Bestehens der Gesellschaft ehemaligen Studierender der Eidgenössischen Polytechnischen Schule in Zürich*, 10—12, 30—31; *Eidgenössische Technische Hochschule 1855—1955*, 288, 237, 240.

¹⁴ *Programm der Eidgen. Polytechnischen Schule für das Schuljahr 1870/71*, 12.

¹⁵ Бранка Живковић, рођена Аранђеловић, поклонила је септембра 1946. Универзитетској библиотеци у Београду књигу Светозара Марковића, и то за време прославе његове стогодишњице рођења, а то је: F. N. Mellet, *Traité des machines à vapeur*..., Paris, 1838, која се сада чува у трезору те библиотеке (сиг. P₁ 893).

Марковићево присуствовање Конгресу за мир и слободу 1869. године
у Лозани

Први Конгрес за мир и слободу одржан је 1867. у Женеви, други 1868. у Берну, а трећи, од 14. до 18. септембра 1869, у Лозани. На овом последњем конгресу било је више дописника француских, немачких, италијанских и швајцарских листова, а такође и пештанских листова „La Patria“¹⁶ и Хегедус из „Lloyd“-а.¹⁷ Њему је присуствовао и Светозар Марковић, али се о томе нигде не спомиње у материјалима Конгреса, као ни у тадашњој штампи која је излазила у Лозани. У току рада Конгреса доста су писали лозански листови: „Gazette de Lausanne et Journal Suisse“ 14—19, 21—22, 25. септембра; „Nouvelliste Vaudois et Journal national Suisse“ 12, 14, 16—19, 21. септембра; „La Revue journal politique, agricol, industriel et commercial“ 18, 25. септембра 1869. године.

О раду првог дана издата је брошура на 14 страна, чији сам примерак имао у рукама без насловне стране, а води се у библиотеци под насловом *Congrès de la paix et de la liberté*. После предговора има наслов *Séance du mardi 14 septembre 1869*. У том предговору су наведена питања о којима је Конгрес расправљао, нека врста дневног реда, а у даљем тексту је речено да се Конгрес одржава у лепој сали Касине, а затим су садржаји говора тројице говорника, међу којима је и Виктор Иго. Осим тога, излазио је, на основу стенографских бележака, *Bulletin officiel, publié sous la Direction du Comité*. У првом броју је порука Виктора Игоа Конгресу, коју је он упутио 5. септембра из Брисела, у којој се обраћа суграђанима Уједињене Европе. У другом броју је приказан рад прве седнице, али је реч Виктора Игоа, почасног председника, коју је изговорио на крају дискусије, пренета и у трећи број, у коме су донети материјли са пет седница, а било их је свега шест. Овоме Конгресу присуствовало је 1.668 присталица и посетилаца, од ког броја су 658 били присталице. Ови билтени објављени су скупа у Лозани 1869. године као књига под насловом *Bulletin officiel du Congrès de la paix et de la liberté*, која има 192 стране, величине осмине. Књига је могла бити штампана после 22. септембра, јер је у њој на страни 189. споменут тај датум, па је није могао имати Светозар Марковић пре писања свога дописа.

Светозар Марковић је написао у Лозани 7(19) септембра допис о раду Конгреса, који је објављен под насловом *Конгрес Лиге за мир и слободу*. Он је штампан 19. септембра (1. октобра) 1869. у „Застави“. Марковић тај допис почиње речима: „Ја вам обећах да ћу вам јавити што се буде радило на Конгресу Лиге за мир и слободу“, што сведочи да је био обећао слати извештаје о раду Конгреса. Међутим, и поред тога, он се није, по свему судећи, пријављивао као дописник „Заставе“, и зато се може оправдати то што се он у материјалима и штампанима нигде не спомиње. Увече 17. септембра био је, у великој сали Касине (Casine) и на тераси Клуба Бо-сежур (Beau-Séjour), приређен пријем, на коме је у присуству гостију декламовала лектор Сорбоне Ернест сти-

¹⁶ [Congrès de la paix et de la liberté 1869]. *Séance du mardi 14. Septembre 1869*, [Lausanne] 1869, 8.

¹⁷ *Gazette de Lausanne et Journal Suisse*, 17. IX 1869.

хове Виктора Игоа, Ламартина и других песника.¹⁸ Идуће вечери, тј. 18. септембра, био је у Хотелу Алпи (Hotel des Alpes) приређен банкет, на коме су говорили Виктор Иго и други. Том приликом је Ланге, у име француске омладине, поздравио Виктора Игоа.¹⁹ Марковић спомиње банкет, и каже да му је присуствовао и да га је због слабости напустио, али је навео да је то било 17. септембра,²⁰ што не би одговарало ако је мислио на овај банкет, а не на приређено вече у Касини.

Упоређењем целог материјала са Конгреса може се, тек тада, правилно оценити Марковићево мишљење о њему које је дао у допису.

Овде ваља нагласити да је „Застава“ објавила и чланак *Са Конгреса за мир и слободу*, који је у три наставка, и то му је почетак одмах иза Марковићевог дописа, тј. 7(19) септембра, па је настављен у бројевима од 21. септембра (3. октобра) и 24. септембра (6. октобра). Интересантно је то што је уредништво „Заставе“ са овим чланком о раду Конгреса, на коме је било 450 учесника, како се тамо наглашава, покушало да допуни Марковићев допис. Не зна се да није то допис неког од Срба који су тада били у Швајцарској.

Нова истраживања можда ће дати одговор на ово и на још нека питања.

¹⁸ Исто, 13. IX 1869.

¹⁹ Исто 19. IX 1869.

²⁰ Марковић, *Сабрани списи*, I, 150.

²¹ Застава, 19. IX (1. X) 1869.

Кућа на тргу Предигнер бр. 36 у Цириху, у којој је становао Светозар Марковић

133. v. Jensen, Camillo, von Horsens (Dänemark).
134. Jochem, Karl, v. München (Bayern).
135. Klose, Gustav, von Gratz (Steiermark).
136. Kohut, Moritz, v. Mittel-Bludowitz (Oesterreich).
137. Konyevits, Franz, v. Gross-Becskerek (Ung.).
138. Kovácsy, Johann, von Doboka (Siebenbürgen).
139. Kratochwill, Rudolf, von Prestranegg in Krain (Oesterreich).
140. Liss, Albert, von Lemberg (Galizien).
141. Malcher, Heinz, von Klantendorf (Mähren).
142. Meloser, Gustav, von Igló (Ungarn).
143. Miescher, Paul, von Basel.
144. Milasinovic, Milan, von Esseg (Slavonien).
145. Möllinger, Oskar, von Günsberg (Solothurn).
146. Neuschloss, Edmund, von Pesth.
147. Paschio, Nikola, von Zajcar (Serbien).
148. Passower, Leon, von Uman (Russland).
149. Rööd, Christen, von Holmerstrand (Norwegen).
150. Röhlsberger, Julius, von Neuenburg.
151. v. Ruckteschell, Woldemar, von Dorpat (Rusl.).
- *152. Schostack, Paul, von Odessa (Russland).
- *153. Sokal, Emil, von Skomorochy-stare (Galizien).
154. Tetmajer, Ludwig, von Krompach (Ungarn).
155. Weiss, Robert, von Agram (Kroatien).
156. Zeller, Eugen, von Zürich.
157. Zim-Ruffinen, Julius, von Leuck (Wallis).
- *158. Zimmermann, Emil, von Moekau.
159. Zingg, Albert, von Riet-Sitterdorf (Thurgau).

III. Jahreskurs.

160. Bringolf, Hermann, v. Unterhalla (Schaffhausen).
161. Bubendey, J. Friedrich, von Hamburg.
162. Czigler, Julius, von Arad (Ungarn).
163. Eichstädt, Edm., von Bielitz (Oesterr.-Schlesien).
164. Felsing, Heinrich, von Darmstadt (Hessen).
165. Frühlich, Siegfried, von Hohenstadt (Mähren).
166. Gloyre, Henri, von Cossonay (Waadt).
167. Goldstein, Heinrich, von Raab (Ungarn).
168. Grün, Ignatz, von Fünfkirchen (Ungarn).
169. Gunserus, Andreas, v. Stavanger (Norwegen).
170. Halvorsen, Axel, v. Christiania (Norwegen).
171. Häm, Ignatz, von Erlau (Ungarn).
172. Heller, Oskar, von Triest (Oestreich).
173. Jung, Ernst, v. Suhl bei Erfurt (Preussen).
174. Kassevic, Alexander, von Schabaz (Serbien).
175. v. Kassevic, Marcol, v. Samobor (Kroatien).
176. Lench, Rudolf, von Bern.
177. Linzboth, Jgnatz, von Pressburg (Ungarn).
178. Liss, Oswald, von Lemberg (Galizien).
179. Lusser, Franz Vital, von Altorf (Uri).
180. Mächler, Robert, von Sieben (Schwyz).
181. Mackert, Georg, von Stegaurach (Bayern).
182. Makowski, Anton, von Karlsbad (Böhmen).
- *183. Markowitz, Svetozar, von Sagodina (Serbien).
184. Matuzewicz, Emmerich, v. Czermowice (Polen).
185. Meister, Friedrich, von Benken (Zürich).
186. Mises, Emil, von Lemberg (Galizien).

187. Oesterreicher, Géza, von Pesth (Ungarn).
188. Popper, Stephan, von Pesth (Ungarn).
189. Purgly, Franz, von Köküt (Ungarn).
190. Schneider, Bernhard, v. Boskowitz (Mähren).
191. Spielmann, Johannes, von Measen (Solothurn).
- *192. Stummer v. Traunfels, Rudolf, von Wien.
193. Ványk, Colomann, von Szegedin (Ungarn).
194. Vogt, Eusebius, von Grenchen (Solothurn).
195. Walker, Joseph, von Oberdorf (Solothurn).
196. Weith, Heinrich, von Homburg (Preussen).
197. Welimirovics, Peter, von Sikoja (Serbien).
198. Ziegler, Hans, von Zürich.

IV. Jahreskurs.

Die Schüler dieser Kurse haben mit Schluss des Wintersemesters ihre Studien vollendet.

199. Bachl, Joseph, von Neuhäusel (Ungarn).
200. Barthel, Paul, von Mainz (Hessen).
201. Eustachiewicz, Karl, von Radom (Polen).
202. Jirasek, Ferdinand, von Neu-Arad (Ungarn).
203. Knorre, Eugen, von Nicolajew (Russland).
204. Kovács, Akós, von Datta (Ungarn).
205. Lembke, Alfred, von Kielce (Polen).
206. Lembke, Constantia, von Kielce (Polen).
207. Mendrochowitz, Leon, von Lemberg (Galizien).
208. Milkow, Paul, von Werschetz (Serbien).
209. Müller, Joseph, von Nacerade (Böhmen).
210. Müller, Karl, von Freudenthal (Oest.-Schlesien).
- *211. Neumann, Hugo, von Uleåborg (Finnland).
212. Olewinski, Vinzenz, von Grabowice (Polen).
213. Olsiewicz, Micrislaus, von Barak (Russland).
214. Reali, Karl, von Lugano (Tessin).
215. v. Rieger, Gustav, v. Salzburg (Oesterreich).
216. Rosenfeld, Sigmund, von Heves (Ungarn).
217. Saluz, Peter, von Lavin (Graubünden).
218. Schmid, Conrad, von Vals (Graubünden).
219. Sobolewski, Johann, von Radamin (Polen).
220. Speyer, Michael, von Nicolajew (Russland).
221. Speyer, Woldemar, von Nicolajew (Russland).
222. Stepaki, Friedrich, von Verona (Italien).
223. Tarén, Konstantin, v. Helsinki (Finnland).
224. Tauber, Joseph, von Nameszto (Ungarn).
225. Thornbury, Eduard, v. Malabar-Hill (Indien).
226. Wannenried, Johannes, von Rubigen (Bern).
227. Waasli, Albert, von Chur.
228. Winkler, Robert, von Rochlitz (Sachsen).
229. Zollinger, Gustav, v. Oetwil am See (Zürich).
230. Zuppinger, Hermann, v. Männedorf (Zürich).

C. Mechanisch-technische Schule.

I. Jahreskurs.

231. Abt, Roman, von Bünzen (Aargau).
- *232. Andreoni, Luigi, von Verceili (Italien).
233. Arbuz, Gottfried, von Riesbach (Zürich).
234. Barbieri, Ciro, von Reggio d'Emilia (Italien).
235. Barde, Charles, von Genf.

ÜBER DEN AUFENTHALT VON SVETOZAR MARKOVIĆ IN DER SCHWEIZ WÄHREND SEINER STUDIEN

Im Züricher Polytechnikum, wo Svetozar Marković studierte, sind keine Urkunden über diejenigen Schüler, welche die Schule ohne Diplomprüfung verlassen hatten, vorhanden. Ich habe dort den Lehrplan der Schule und die Auskünfte über die Professoren, welche damals den Unterricht führten, gefunden. Im Züricher Staatsarchiv bestehen gewisse Dokumente über Svetozar Marković, aber ich konnte sie nicht erhalten, da das Archiv zur Zeit in ein anderes Gebäude übersiedelte.

In Lausanne, wo Marković im Jahre 1869 dem Kongress für den Frieden und die Freiheit beiwohnte, sind im dortigen Archiv keine Informationen über seinen Aufenthalt vorhanden, weil er sich überhaupt nicht angemeldet hatte.

Ljubomir Durković-Jakšić